ՆՅՈՒԹԵՐ ԼԵՀԱՀԱՅԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Ստորև հրապարակում ենք Լենինգրադի պետական կենտրոնական արխիվում (ֆ. 821, գործ 40ր) պահպանվող մի քանի վավերագրեր, որոնք վերաբերում են Վարշավայի հայերի կողմից սեփական համայնքի իրավական-կրոնական ստատուս ստեղծելու, հայ գաղութը վերականգնելու փորձերին։ Ինչպես հայտնի է, լեհ-ուկրաինական քաղաքների հայ բնակչությունը զարգացման թացքում աստիճանաբար ենթարկվել է ձուլման, որն ուժեղացել է հատկապես XVII դ. երկրորդ կեսից սկսած և XVIII—XIX դդ., երբ դադարել էր հայերի հոսքը դեպի տնտեսական ու քաղաքական անկում ապրող Լեհաստան։ Սակայն ճիշտ չէր լինի դրությունը պատկերացնել այնպես, թե Լեհաստանի և Ուկրաինայի հայերը անվերադարձ կերպով ձուլվել էին տեղի բնակչությանը, իսպառ սորցնելով իրենց ազգային դեմքը։ Տասնյակ հայ գաղութների գոյության փաստը, լեհահայերի պատմության, արվեստի ու գրականության ուսումնասիրությունների հրապարակումը հայազգի հեղինակների կողմից, հայոց լեզվի և քերականության ուսումնասիրության, ցուցահանդեսներ կազմակերպելու և լուսավորչական դավանանքը վերահաստատելու ջանքերը վկայում են, որ լեհահայության «վերջնական ձուլում» չի եղել։

Հայաստանի ուշագրավ պատմական անցյալը, նրա տառապանքները և հերոսական պայքարը ազատության համար հսկայական դեր էին կատարում զարթոնքի հայության առավել բախտորոշ ջանքերում։

Այս բոլորը, ինչպես և XIX դ. 90-ական թթ. Աբդուլ Համիդի վարած հայաջնջման ոճրային քաղաքականությունը հուզում էին լեհ-ուկրաինական քաղաքների հայ բնակչությանը, արտահայտություն գտնելով մամուլում։ Սահմանափակվենք մի օրինակով։ «Բուկովինա» թերթի 1896 թ. հոկտեմբերի 20-ի № 232-ի 3-րդ էջում մենք կարդում ենք. «Լվովի թերթերը գրում են, թե հայերը ձգտում են վերածննդի...

Այդ շարժումն սկիզբ առավ Կուտի քաղաքում, որտեղ ապրում են 2000 հայեր և որոնք գայլոր խոսում են հայերեն և ուկրաիներեն։ Այս նոր գաղափարի սերմանողներն են գլխավորապես երիտասարդները՝ հոգևորականներն ու ակադեմիկոսները (այսինքն ուսանողները, ճեմարանականները — Վ. Ա.)։ Այդ ակադեմիկոսներից 20-ը Լվովի համալսարանում են և նրանք առաջ են քաշել սեփական ազգային ակադեմիական ընկերություն հիմնելու միտքը, բայց առայժմ ետ են կանգնել այդ մտքից, բավարարվելով իրենց ազգակիցների մեջ պրոպագանդա անելով։ Լվովում նրանք պետք է հիմնեն հայկական թերթ կամ ամսագիր, որը պիտի ծառայի բացառապես հայկական մտքին և Գալիցիայի հայերի մեջ քարոզի ազգային սեպարատիզմ...

Լվովում նշանակալի չափով տարածվում են Թիֆլիսում, Կոստանդնուպոլսում և Վիեննայում հրատարակվող այնպիսի պարբերականներ, ինչպիսիք են Arewelk *(«Արևելք»),* Handes *(«Հանդես»)։ Լվովի հայերը գրագրություն ունեն Հայաստանի հետ և անցյալ տարի այնտեղ ուղարկել են 2000 ռուբլի ոսկով՝ մահմեդականների հալածանքներից տուժածների համար։*

Գալիցիայի հայերի հայրենասիրական զարթոնքի հիմնական պատճառը վերջին արյունոտ դեպքերն Արևելքում։ Այդ նոր գաղափարը համակել է հայ հոգևորականության, ուսանողության և քաղաքային բնակչության մեծ մասին։ Դրանով չեն ոգևորվում միայն հայ հողատերերը։

Այժմ Լվովում հրապարակային դեկուցումների մեջ հաճախ կարելի է լսել հայոց լեզուն։ Լվովում, Ստանիսլավում, Բերեժանիում, Կոլոմիյայում և Սնյատինում այժմ կա 5000-ից ավելի հայ»։

Նույն թերթի 1896 թ. դեկտեմբերի 25-ի (ն. տ. 6/I 1897) համարում նյութեր են բերված հայկական կոտորածների մասին. «Այսօր,— գրում է «Բուկովինան»,— գրեթե բոլոր երկրներում նվիրաբերումներ են հավաքվում հայերի համար։ 100 հազար հոգի ոչնչացվեց թուրքերի ձեռքով, հայերի 2500 քաղաք ու գյուղ ավերված են ու թալանված, 568 եկեղեցիներ ու վանքեր ամայացած են, 559 գյուղերի բնակչություն բռնությամբ մահմեդականացվել է... Ահա թե ուր է հասել թուրքական կրոնական ֆանատիզմը XIX դ. վերջին։

546000 հայեր այժմ ապրում են աղքատության մեջ, չդիմենալով իրենց վաղվա օրը»։

Նույն թերթը հաղորդում է, որ Չեռնովցիի ռատուշայի դահլիճում 1897 թ. փետրվարի 7-ին Ստեֆան Ցոլրթը դասախոսություն է կարդացել հայերի դրության մասին, նպատակ ունենալով հանգանակություն կազմակերպել «Թուրքական լծի տակ գտնվող դժբախտ հայերի համար»։

Հատկանշական է, որ հայոց պատմության համար սկսված այդ շարժումը առաջին հերթին ներգրավելու էր գաղութահայ զանգվածները, նրանց մեջ առաջ բերելով ոչ միայն կարեկցություն, այլև վիրավորված ազգային արժանապատվության զգացմունք, հայության պաշտպանության համար պայքարի պատրաստակամություն։

Հրապարակվող փաստաթղթերը XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին ծավալ առած այդ ուշագրավ երևույթի արտահայտություններից մեկն են, որոնք հետաքրքիր են նաև ցարական իշխանության «զգուշավորության» և ազատագրական շարժումների նկատմամբ նրա դիրքի բացահայտման տեսակետից։

Առաջին վավերագիրը Վարշավայի գեներալ-նահանգապետի գրությունն է ներքին գործոց մինիստր Ստոլիպինին՝ Վարշավայի հայերի կողմից ներկայացված լուսավորչական եկեղեցական համայնքի կանոնադրության մասին։ Նահանգապետն առաջարկում է մի քանի ճշտումներ և գրում է, որ 1) հայ-լուսավորչական համայնքը պետք է ենթարկվի ոչ թե Նախիջևան-Բեսարաբյան, այլ Աստրախանյան թեմական առաջնորդին, 2) եկեղեցու սպասավորները (կլիրը) ոչ թե պետք է հրավիրվեն համայնքի կողմից, այլ հաստատվեն Վարշավայի ավագ ոստիկանապետի կողմից, 3) հայկական դպրոցի ու բարեգործական հիմնարկի սահմանման հարցը պետք է համաձայնեցնել Վարշավայի ուսումնական օկրուգի և նահանգապետի հետ, 4) «նկատի ունենալով այն կապը, որ անկասկած կա այս երկրում և Կովկասի հայերի մեջ գործող հեղափոխական կազմակերպությունների միջև, ուստի և հատուկ զգուշավորությամբ վերաբերվելով դրամական հանգանակություններին, որոնք կատարվում են հայերի կողմից տեղիս լեհ բնակչության մեջ, մի բան, որը հեշտությամբ կարող է ծառայել հակապետական նպատակների, ես հնարավոր չեմ համարում խնդրատուներին թույլատրել նվիրատվություններ հավաքել այլ դավանանքի բարյացակամ մարդկանցից՝ առանց տեղական բարձրագույն իշխանության համաձայնության», 5) «Կանոնադրության մեջ մտցնել հոդվածներ, ըստ որոնց նախ հիմնադրվող համայնքի գործավարության մեջ պետական լեզվի (ռուսերենի — Վ. Ո.) գործածությունը պետք է լինի պարտադիր և երկրորդ՝ նշել, թե ինչ նպատակի պետք է ծառայի համայնապատկան սեփականությունը համայնքի լուծարքի դեպքում»։

Երկրորդ վավերագիրը համայնքի կանոնադրությունն է, որտեղ արտահայտվում են նաև բարեգործական և ուսումնա-կրթական նպատակները։ Մյուս գրագրությունները ցույց են տալիս, որ հայ համայնքի խնդիրը կատարվում է միայն մասամբ. Վարշավայի նահանգապետությունը ներքին գործոց մինիստրին հղած գրությամբ առաջարկում է թույլատրել հանգանակություն 25000 ռ. ոչ ավելի (այն էլ 5 տարվա ընթացքում), ընդ որում գումարը պետք է հավաքվեր անձամբ Ռոստոմովի կողմից, հանձնվեր պետական բանկի Վարշավայի բաժանմունք և եկեղեցու շինարարությանը տրամադրվեր միայն ավագ ոստիկանապետի միջոցով։ Ահա միայն այս պայմաններով ներքին գործոց մինիստր Ստոլիպինը 1910 թ. հունվարի 10-ին թույլատրում է հանգանակությունը։

Չնայած այս և նման այլ դժվարություններին, հայ գաղութները Լեհաստանում և Ուկրաինայում աշխուժանում էին, հիմնում եկեղեցիներ, դպրոցներ, ցուցահանդեսներ, հրատարակում գրքեր ու թերթեր, մասնակցում լեհ և ուկրաինական բնակչության կուլտուրական ու քաղաքական կյանքին։

Վ. Կ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ

[1] Այս նյութերի վրա մեր ուշադրությունն է հրավիրել և ուկրաիներենից ռուսերեն թարգմանել Բուկովինայի համալսարանի դասավանդող, ռուսաց լեզվի և գրականության ուսուցիչ Ռոստիսլավ Պիլիպչուկը, որին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը (Վ. Ո.)։

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

№ 1

ВАРШАВСКИЙ
ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР
по 5 делопроизводству
канцелярии
25 октября 1909 года
№ 4885
Варшава

Секретно

Министру внутренних дел
Об утверждении устава Варшавской
армяно-григорианской церковной общины

Представители Варшавской армяно-григорианской колонии Михаил Ростомов и Габриель Айрапетянц представили на мое утверждение одобренный общим собранием здешних последователей означенного исповедания устав организующейся армянской церковной общины.

Не встречая с своей стороны принципиальных препятствий к учреждению названной церковной общины, я, вместе с тем, затрудняюсь высказать свое заключение по отношению к проекту ее устава, так как, с одной стороны, в подлежащих статьях Устава иностранных исповеданий наличность таких уставов в армяно-григорианских приходах не предусмотрена, с другой же—практическая постановка сего дела в армяно-григорианских приходах мне незнакома вследствие отсутствия таковых приходов в Привислинском крае.

В частности, однако, я нахожу, что в случае утверждения представленного устава в него надлежало бы внести нижеследующие изменения и дополнения.

1) Открываемый в городе Варшаве армяно-григорианский приход, на точном основании ст. 1164 Уст. ин. исп., должен состоять в ведении Астраханского армянского епископа, а не Нахичевано-Бессарабского, как это предполагается в ст. 111 устава.

2) Упоминание в ст. 11 о «приглашенном» к армянской домовой церкви причт нужно бы заменить требованием, чтобы этот причт имел законное право совершать священнодействия по армяно-григорианскому обряду и чтобы, предварительно вступления в должность каждого священнослужителя указанной домовой церкви, Варшавскому обер-полицеймейстеру представлялось удостоверение в наличности у него означенного права.

3) В ст. IX право армянской общины на учреждение школы и благотворительного заведения следовало бы обусловить получением на то специальных разрешений: в первом случае—попечителя Варшавского учебного округа, а во втором—Варшавского генерал-губернатора.

4) Принимая во внимание ту связь, которая несомненно существует между действующими в здешнем крае и среди армян Кавказа револю-

ционными организациями, и относясь поэтому с особенной осторожностью к денежным сборам, производимым армянами среди местного польского населения, которые легко могут служить антигосударственным целям, я не нахожу возможным предоставить просителям право собирания доброхотных пожертвований от лиц других исповеданий, живущих в Варшаве и вне Варшавы (ст. X устава), без особого каждый раз испрошения на то согласия местного Главного начальства.

5) Наконец, я полагаю, что в устав следовало бы включить статьи, предусматривающие, во-первых, обязательное употребление государственного языка в делопроизводстве учреждаемой общины, и, во-вторых, назначение принадлежащего общине имущества, в случае ее упразднения.

Сообщая об изложенном на усмотрение Вашего высокопревосходительства, имею честь покорнейше просить Вас о последующем почтить меня уведомлением.

Приложение: устав

За генерал-губернатора
сенатор (подпись)

Директор канцелярии
(подпись)

№ 2

УСТАВ

ЦЕРКОВНОЙ ОБЩИНЫ АРМЯНО-ГРИГОРИАНСКОГО ИСПОВЕДАНИЯ в г. ВАРШАВЕ

Мы, нижеподписавшиеся жители г. Варшавы, принадлежащие к армяно-григорианской церкви, для удовлетворения своих религиозных нужд выработали данный устав для представления и утверждения надлежащей власти, обязуясь свято исполнять все пункты, заключенные в нем:

I. Центром религиозного общения Варшавской колонии армяно-григор. исповедания служит учреждаемая в г. Варшаве домовая церковь.

II. Эта домовая церковь и приглашенный к ней причт будут содержаться на добровольные пожертвования прихожан. Каждый прихожанин ежемесячно вносит на указанную цель известную сумму, соответственно его желанию и средствам, что известно и точно выяснено.

III. Указанными средствами общины ведает все собрание прихожан. Прихожане из своей среды выбирают исполнительный орган попечительства, состоящий из 4-х избранных Ново-Нахичеванской и Бессарабской епархии.

IV. Все члены общины, делающие взнос на содержание церкви и причта при ней, пользуются правом голоса на общих собраниях.

ПРИМЕЧАНИЕ 1. Лица же армяно-григорианского исповедания, живущие в г. Варшаве и не платящие взносов, правом голоса не пользуются, хотя считаются прихожанами церкви и могут присутствовать на общем собрании.

ПРИМЕЧАНИЕ 2. Взнос делается в начале каждого месяца казначею, выбранному из состава попечительства.

V. Лица, делающие ежемесячный взнос, могут с изменением материального положения изменить размер своего взноса, предварительно письменно сообщив об этом попечительству.

ПРИМЕЧАНИЕ 3. Размер взноса можно уменьшить до 50 коп, но не менее. Лица же, не делающие взносов в течение шести месяцев, лишаются права получить снова, как только сделают причитающийся с них взнос.

VI. Из четырех избранных общим собранием членов попечительства один называется ктитором, он же и казначей, который получает членские взносы. Но кроме этих 4-х членов попечительства, общее собрание избирает столько же заместителей к ним, которые должны замещать почему-либо отсутствующих членов попечительства.

VII. Общее собрание прихожан бывает не менее 4-х раз в год. Собрания же попечительства происходят ежемесячно.

ПРИМЕЧАНИЕ 4. Время собраний точно определяет попечительство, оно же извещает всякий раз об этом местную администрацию.

VIII. В конце каждого года попечительство должно давать отчет о своей деятельности общему собранию прихожан, а для ревизии денежных сумм всякий раз избирается общим собранием ревизионная комиссия, состоящая из 3-х лиц.

IX. Если средства общины будут достаточны, то она может, кроме удовлетворения своих религиозных нужд, преследовать еще цели благотворительные и просветительные среди своих членов, для чего община может устроить школу при церкви и какое-либо благотворительное учреждение.

X. Средства общины, кроме постоянных ежемесячных взносов членов ее, лиц армяно-григорианского исповедания, составляются из сбора доброхотных пожертвований от лиц других исповеданий, живущих в Варшаве и вне Варшавы.

XI. Все приложенные пункты устава, а также каждый в отдельности, могут быть изменены постановлением общего собрания и с утверждения администрации.

Члены попечительства Ростомов (подпись)

Айрапетянц (подпись)

13/8—909
Варшава

№ 3

[Канцелярские заметки]

На основании ст. 1110 во всей Российской империи дозволяется свободное отправление веры по обрядам церкви армяно-григорианской. Отправление же богослужения и заведывание духовными делами сей церкви принадлежит духовенству ее, на основании существующих законов и чиноположения (ст. 1111).

Ходатайство об учреждении новых армяно-григорианских приходов (церквей) на основании п. 12 ст. 1188 Св. Зак. Т. XI, ч. 1, изд. 1896 г. должно быть направлено чрез подлежащую Консисторию на предварительное рассмотрение Эчмиадзинского армяно-григорианского синода для испрошения на сие, чрез министра внутренних дел, высочайшего разрешения.

Утверждение приложенного к отношению варшавского генерал-губернатора устава церковной общины армяно-григорианского исповедания в г. Варшаве не вызывается надобностию, так как вопросы об отправлении богослужения и заведывания духовными делами сей церкви, о порядке управления церковным имуществом, о собраниях прихожан и об уполномоченных от прихода для заведывания церковными делами, а также о получаемом священнослужителями и церковными причетниками содержания точно указаны в статьях 1111, 1225—1230, 1232, 1246—1250 Св. Зак. Т. XI, ч. 1, изд. 1896 г.

№ 4

МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
Департамент
ДУХОВНЫХ ДЕЛ
иностранных исповеданий
5 декабря 1909 года
№ 8052

Господину Варшавскому генерал-губернатору

Вследствие отношения от 25 мин. октября, № 4885, имею честь уведомить Ваше высокопревосходительство, что возбужденное представителями Варшавской армяно-григорианской колонии Михаилом Ростомовым и Габриелем Айрапетянцом ходатайство об утверждении проекта устава для управления организуемой местными армяно-григорианами церковной общины не может быть удовлетворено, так как статьями 1111, 1225—1230, 1232 и 1246—1250 Св. Зак. Т. XI, ч. 1, изд. 1896 года предусматривается определенный порядок управления церковными общинами и их имуществом.

За министра внутренних дел
Товарищ министра, сенатор (подпись) Крыжановский
Директор
в должности гофмейстера высочайшего двора (скр.) Ал. Харузин
Верно: (подпись)

№ 5

ВАРШАВСКИЙ
ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР
по 5 делопроизводству
канцелярии
23 декабря 1909 года
№ 5816
Варшава

Министру внутренних дел

О сборе добровольных пожертвований на содержание армяно-григорианской домовой церкви и причта при ней в городе Варшаве

Представитель Варшавской армяно-григорианской колонии Михаил Ростомов возбудил, от имени названной колонии, ходатайство о разрешении произвести сбор добровольных пожертвований среди прихожан армяно-григорианского исповедания, проживающих в городе Варшаве, на сооружение и содержание проектируемой домовой церкви и причта при ней.

Согласно полученным от варшавского обер-полицеймейстера по сему ходатайству сведениям, означенные добровольные пожертвования предположено собирать в течение 5-ти лет, до суммы 25 000 рублей, причем сбором денег будет заниматься сам Ростомов в своем магазине посредством особой шнуровой книги, в которую будут записываться поступающие пожертвования, в принятии же их будут выдаваться квитанции.

Собранные деньги предполагается сдавать на хранение в Варшавскую контору государственного банка.

Согласно с заключением обер-полицеймейстера, я не встречаю препятствий к удовлетворению приведенного ходатайства, но, ввиду соображений, высказанных в моем отзыве от 25 октября сего года, за № 4885, по делу об утверждении устава Варшавской армяно-григорианской церковной общины,—лишь на следующих условиях: 1) квитанционная книга должна быть прошнурована, скреплена и снабжена печатью в канцелярии варшавского обер-полицеймейстера; 2) на руках у сборщика означенных пожертвований, Михаила Ростомова, никогда не должно находиться более 100 руб., и деньги, по достижении означенной цифры, должны непременно сдаваться на хранение в Варшавскую контору государственного банка, в депозит обер-полицеймейстера; 3) квитанционная книга во всякое время должна быть предъявляема для проверки командированным для этой цели чинам Варшавской полиции; 4) собранные деньги могут быть выдаваемы на постройку этой церкви не иначе как обер-полицеймейстером, а после ее открытия вся оставшаяся сумма должна быть передана для содержания церкви на руки состоящего при ней на основании ст. 1225 Уст. ин. исп. старосты и 5) в случае учреждения в г. Варшаве армяно-григорианской церковной общины до окончания производства настоящего сбора, упомянутому старосте должен быть поручен также и дальнейший сбор пожертвований.

Сообщая об изложенном на усмотрение Вашего высокопревосходительства, покорнейше прошу о последующем почтить меня уведомлением.

За генерал-губернатора
сенатор (подпись)

За директора канцелярии
вице-директор (подпись)

№ 6

МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
Департамент
ДУХОВНЫХ ДЕЛ
иностранных исповеданий
20 января 1910 года
№ 8

Варшавскому генерал-губернатору

Вследствие отношения от 23 минувшего декабря, № 5816, разрешая представителю Варшавской армяно-григорианской колонии Михаилу Ростомову производить среди прихожан армяно-григорианского исповедания, проживающих в г. Варшаве, в течение 5 лет сбор пожертвований до суммы 25 000 рублей на сооружение и содержание проектируемой домовой церкви и причта при ней, уведомляю о сем Ваше высокопревосходительство для зависящих распоряжений.

Министр внутренних дел,
Статс-секретарь (подпись)

Директор
в должности гофмейстера высочайшего двора (скрепил) Ал. Харузин

МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ ПОЛЬСКИХ АРМЯН

В. К. ВОСКАНЯН

(Р е з ю м е)

Публикуемые документы ЦГИА Ленинграда отражают стремление армян Варшавы восстановить армянскую общину со своим правовым статутом. Как известно, на Украине и в Польше еще в средние века были многочисленные армянские самоуправляющиеся колонии, которые продолжали свое существование вплоть до конца XVIII в. Вследствие ряда обстоятельств армянские общины рассеивались, ассимилировались и, казалось, прекратили свое существование. Однако приведенные и другие документы свидетельствуют, что связи польских армян с Арменией не прекратились, а трагическая судьба Западной Армении еще более усилила интерес к Армении как в армянских колониях, так и среди польского и украинского населения.

Характерно, что царские власти, напуганные революционным движением в России, боялись даже появления армяно-григорианской церковной общины, хотя в конце концов дали согласие на ее узаконение с условием, чтобы она была под контролем Департамента духовных дел.